

Balogh F. András

Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása

1. Az erdélyi szász kultúra kezdetei a XIII—XIV. századba nyúlnak vissza. Ebben az időszakban a Rajna mellékéről származó kulturális kincs a népköltészet formájában lassú virágzásnak indul: olyan balladák, dalok és mesék születnek, amelyeket a későbbi gyűjtés mentett meg a feledéstől. E gyér anyag műfaji és tematikai okokból nem rendelkezik semmilyen magyarsággéppel. Ez jóval később, a könyvnyomtatás korában jelent meg, de akkor is csak szórványosan, mert például a protestáns daloskönyvek — az erdélyi nyomdaművészet első és legfontosabb termékei — sem foglalkoztak a magyarsággal, a történelmi munkák viszont már teret szentelnek a szász—magyar kapcsolat elemzésének. Az együttélés ábrázolására azonban Európa szellemi élete nyomta rá döntően bélyegét: az első művek a humanizmus és a reformáció jegyében és stílusában írnak a pannóniai eseményekről. Alapélményük a közös haza és a közös értelmiségi sors, közelebbi meghatározójuk a hungarus-tudat, ezért a krónikák, leírások nem sokban különböznek a magyar vagy éppen a nyugat-európai szerzők műveitől. A XVI. században megjelennek azok az Erdély-leírások is, amelyek esztétikai szempontból nem képviselnek ugyan értéket, de szemléletük mind a mai napig közvetve vagy közvetlenül befolyásolta az írókat és a közgondolkodást. Itt fogalmazódtak meg először azok a sablonok, amelyek újra meg újra felbukkantak a szász irodalom fejlődése során.

Az ígéretes kezdetek után irodalmi magyarsággépről¹ csak a XIX. század 20—30-as éveitől beszélhetünk, ekkor jön létre ugyanis a modern értelemben vett szász szépirodalom. E kor teremtette meg — az irodalmon belül — a magyarsághoz való viszonyulás formáit, vetette fel azokat a legfontosabb kérdéseket, melyek később az irodalom szélesebb kibontakozásának fő vonulatait meghatározták.

2. A magyarságkép kialakulásában már az első erdélyi szerző, a XV. század végén alkotó Szászsebesi Névtelen, bizonyos Georgius de Hungaria vagy Frater Georgius személye is szimbolikus². Az író-szerzetes fiatalon került török fogságba, majd húszévi raboskodás után sikerült Rómába szöknie. Ott írta meg a *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* című munkáját, ez 1480-ban jelent meg erdélyi szerző legelső nyomtatott műveként. Az író nem nevezi meg nemzetiségét, csak erdélyiségéről ejt néhány szót: számára tehát érdektelen a nemzeti hovatartozás. Nem hangsúlyozza szász voltát, nem emeli ki azt — mondjuk — a magyarsággal szemben, pedig beszél fiatalságáról. A rabszolgaságot megjárt nagy formátumú ember alázatos keresztény, aki a téma minél hívebb visszaadására törekszik; tudományos igényei vannak, saját személyéről meg hallgat. Ez a humanista magatartás előrevetíti későbbi kortársainak viselkedését, akik

¹ A nemzetképekhez általában: Dyserinck, Hugo: *Zum Problem der „images“ und „mirages“ und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichender Literaturwissenschaft*. Berlin 1966. — Fischer, Manfred S.: *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte*. Bonn 1981. — Hódi Sándor: *Személyiségtípusok — nemzeti sajátosságok*. Hungarológiai Közlemények. Bp. 1984 március. — Új áttekintés az Erdélyről szóló tudományos irodalomról: Roth, Harald: *Repertorium transylvanicum*. Veröffentlichungen des Südpfdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Bd. 52. München 1990.

² Capesius, Bernhard—Göllner, Carl: *Der Ungenannte Mühlbacher*. Hermannstadt 1944.

szintén nem a nemzetek-nemzetiségek létébe ágyazták be munkájukat, hanem más határvonalak: a szellemi munka világában éltek. Ez az erdélyi írástudókra is érvényes volt.

Az etnikai tudat ugyan már létezett a XV. század végén, ezt azonban a kor szerzői adottságként fogták fel: nem kötöttek hozzá értéket, ezért konfliktusokról sem adnak hírt, pedig ilyenek már akkor ténylegesen léteztek. Az etnikai kérdés, így a magyarság-problematika nem jelenik meg a reformáció korában sem, illetve sajátosan megfordított módon tűnik fel. A vallási megújulás során minden nép — és így minden nyelv — cél volt, ezért találkozhatunk a Heltai Gáspár-féle jelenséggel. A szász pap, eredetileg Caspar Helth (1490 vagy 1510—1574) Erdély többségi lakosságának kedvéért megtanult magyarul, hogy a hit eszméit minél hatékonyabban terjeszthesse. Tulajdonképpen Luther fordításméletét alkalmazta az erdélyi viszonyokra, azaz a nép nyelvén szólaltatja meg az igét, bizonyos időbeli késéssel. A prédikátor, fordító és nyomdász Heltai az európai szellem világában él és dolgozik.

A humanizmus első művei és a protestantizmus könyvtermései a szász kultúra körén belül lényegében tehát nem hoztak magyar témát. Ez csak a történelmi munkákban és az Erdély-leírásokban jelenik meg a XVI. század során, nagyon kevés szász specifikumot mutatva fel. Ezzel összefüggően sajátos magyarságképe is: a hungarus-tudat prizmáján keresztül láttatja az eseményeket, írja le a tájat, a népeket.

Vagyis: a szász írók a „natio hungaricá”-hoz tartozóknak érezték magukat, ez akkor a történelmi-politikai értelemben vett egységes Magyarország lakóit, elsősorban az ott születetteket jelentette. A közös haza élményvilága határozta meg látásmódjukat, s ezen belül a jogalapokra helyezett rendi szemlélet: udvari alkalmazottak, városi polgárok voltak, a nemességhez és a patrícius rétegekhez közelebb álltak, mint a parasztsághoz, még ha származásuk miatt sokszor mélyről küzdötték is fel magukat. Műveltségük antik eszményképen iskolázott, latin és görög alapú, kapcsolatban állottak az európai humanista körökkel, legtöbbször külföldi egyetemeken tanult és dolgozott, de mindig visszavágytak a sokat dicsért Pannónia földjére. Ezt a kérdést Moritz Csáky legutóbb 1980-ban járta körül nagy alaposággal *Die Hungarus-Konzeption* című tanulmányában egy osztrák—magyar történész-találkozó alkalmából.³

Az egykorú magyar királyság nemzetiségre való tekintet nélkül lehetőséget nyújtott a humanisták felemelkedésére, bekapcsolódhattak az ország életébe, ezért érthető, hogy a szászok is azonosultak Pannóniával, annak teljes szellemi és politikai életével, nemcsak Erdéllyel, esetleg a Szászfölddel. Sokan a gazdasági érdekek hatására az országhatárokon túlra is tekintettek, ezért nem voltak ismeretlenek a világtörténelmek, vagy például — a földrajzi fekvés miatt is — a Moldva-leírások. Etnikai határvonalak és előítéletek kifejlődését gátolta az a tény, hogy a másság egyszerűen megszokott jelenségnek számított a szellemi élet szféráiban.

A XVI. század magyarságképe vizsgálatok a hungarus-tudat elemzésén túl a rendi szemléletet is figyelembe kell venni. A kor írói számára a magyarországi társadalom rendi felosztású: nemes—jobbágy konfliktusban látták és láttatták, a nemzet fogalma akkor még nem létezett. A szász lét azonban ebben a kétpólusú rendszerben különleges jogi státust jelentett: autonómiát, szabad kereskedelmet, amit a magyar királyok több-kevesebb következetességgel szavatoltak, s ami Erdély önállósága idején is megmaradt. Ez a rendi szemlélet csak a XIX. század során váltott át nemzetivé, a modern nemzetek és

³ Csáky, Moritz: *Die Hungarus-Konzeption = Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.* Wien 1982.

nemzetállamok kialakulásakor, s ekkor jelent meg a nemzeti kisebbség fogalma is. Maga a „natio” szó azonban Erdélyben addig is ismert volt, csak más értelemben. A« rendeket jelentette, azaz a megyei hungarus nemzetséget, a szabad székely határőröket és a szászokat, a három nemzet uniója pedig szövetségüket, a fejedelemség közjogi alapjait. Ebben a keretben sajátos magyarsággép jelenik meg: a nép összességére, a magyarság minden rétegére vonatkozó kijelentések, megjegyzések ugyan nincsenek, a szászok külön tárgyalják a nemeseket, a parasztságot és a székelyeket. A század legelevenebb témáját, a Dózsa-féle parasztfelkelést is ebben a formában szemlélték.

A kegyetlen polgárháború megrázta az egész országot, világraszóló esemény volt, amiről írni kellett annál is inkább, mert az eposzok, történelmi munkák magát az információt is szállították, nemcsak az esztétikai értéket. Az első Dózsa-mű szerzője, Stephan Taurinus-Stieröchsel például kíváncsi barátai biztatására látott munkához.⁴ Az eposzban antik keretbe foglalja — szemtanúk vallomása alapján — a harcot. A főszereplő, a lázadó parasztvezér dicsőségre tör, az a becsvágy hajtja, hogy az utókor ne feledje el, hanem beszéljen róla és seregének tetteiről. Ezért az egyenlőség eszméje alapján a világrend teljes felforgatását akarja. Tervei azonban kegyetlenkedésekbe fulladnak, amiért neki és a lázadóknak egyaránt bünhődniök kell. Dózsa halálát a téma feldolgozói közül mindenki leírta. Közülük a legrészletesebben Johannes Sommer a *Reges Hungarici* (Wittenberg 1580) című munkájában, ahol a kivégzés minden mozzanata megjelenik.

Taurinus Morvaországból, Sommer Szászországból került Erdélybe, itt szerezték be és dolgozták fel eposzá a Dózsa-lázadás anyagát. Bernhard Capesius méltán hozza őket kapcsolatba az egykorú erdélyi szász szellemiséggel *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen* (Bukarest 1974) című kiadványában. Mindkettőjük magyarsággépe két egységből áll. Az egyik oldalon a parasztok, élükön Dózsa Györggyel, akinek székely származását minkét szerző megemlíti. Bátorságát dicsérik, és elvetemültségét ecsetelik, de ennél többet nem írnak, mert elsősorban a mozgalmas eseményekre figyelnek, hogy az olvasói elvárásnak eleget tehessenek. A vezér kiemelkedik környezetéből, legfőképp mártíromsága alatt. Mindez azonban a korabeli humanisták felfogásában nem jelentette általánosíthatóan azt, hogy a székelyek mind ilyen bátor katonák, valóságos hősök. Az elismerő szavak csak Dózsa-t illetik, a lázadó parasztokat már nem, akik fogságba esésükkor kegyelemért könyörögnek. A másik oldalon a nemesség áll: hadtudásával tűnik ki, és az igazság erejét jelenti. Taurinus eposzában az időbeli közelség miatt még súlyosan kompromittálódnak a nemesek, sőt Dózsa még a nemesség intézményének jogosságát is megkérdőjelezi. Taurinus nem védi meg őket, nem igazolja tetteiket, inkább az olvasóra bizza a döntést, hogy a nemesek kapzsisága miatt jogos volt-e a parasztok lázadása vagy sem. Hat évtizeddel később Sommer már szükségesnek tartja a nemesek durvaságait a rend megszilárdítása szempontjából, s ha némileg kételkedik is a rend jogosságában, megnyugtató magatartással, hogy a lázadást csak kegyetlen büntetéssel lehetett elfojtani.

A „magyar” szó nem fordul elő ezekben a művekben, hiszen a szerzők célja nem más, mint antikizáló hangnemben — a régi krónikások példájára — a világraszóló eseményt s főleg Dózsa szörnyű kivégzését hírül adni. Magyarsággépként csak a parasztvezér és a nemesek viselkedésére vonatkozó néhány olyan kijelentés értékelhető, mint a bátorság, a halálmegvetés, a kitűnő harci képességek.

⁴ Taurinus, Stephanus Olomucensis: *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*. Wien 1519. Juhász Lajos kiadása, Bp. 1944. — Magyar fordítása Geréb László: *Paraszi háború*. Bp. 1946.

3. A magyarságról részletesebb és alaposabb leírást az egykorú földrajzi és történelmi munkák hoznak. A magyarságkép szempontjából elengedhetetlen a tanulmányozásuk, mert a szellemi életben az ilyen típusú szövegek uralkodtak a XIX. század kezdetéig, másfelől itt jelentek meg azok a klisék, amelyekkel az irodalom nagyon gyakran élt. E művek ugyanakkor élethűbbek, mint az esztétikailag ugyan jelentősebb történelmi eposzok, mert megjelennek bennük a mindennapok politikai konfliktusai, közelebb hozva bennünket a századhoz.

Az Erdélyről szóló művek sorát Johannes Honterus térképe, a *Chorographia Transylvaniae—Sybembürgen* (Bázel 1532) nyitja. A neves szász reformátor Erdély térképét német nyelven írta meg, amiből a szakirodalom arra következtet, hogy ezzel Erdélyt német területként kívánta feltüntetni.⁵ A rövid latin nyelvű bevezető strófa szerint Erdély „Németországnak nem a leggondozatlanabb része volt, amíg Isten és a sors ezt megengedte”, utalva ezzel a Zápolya és Ferdinánd közt kialakult helyzetből fakadó háborúskodások áldatlan következményeire. Honterus térképe mindenesetre elárulja azt a szász felfogást, miszerint az erdélyi haza számukra csak a Királyföldet jelentette. A helységnevek német formáinak használata, illetve németesítése lehet, hogy csak az anyanyelv okán történt. A térkép mindenesetre nagy siker volt, a kor földrajzi munkái is mind felhasználták.

Honterus nem tudósít Erdély lakóiról, népességéről, nemzetiségeiről, csupán egy egyszerű földrajzi térképet készített. Ezen a szűk kereten a nagyszombati Georg Reicherstorffer *Chorographie Siebenbürgens* (Wien 1550) című munkájával⁶ lép túl: az egész ország általános leírását adja, nyilván politikai céloktól vezérelve. A szerző ugyanis a Habsburg-ház expanziós politikáját kívánta szellemi munkájával támogatni abból a meggyőződésből, hogy jobb a nyugati hatalmakhoz kötni Erdély sorsát, mintsem azt a török hódításnak átengedni. Nem csak szász szemmel nézi Erdélyt (bár a legtöbbet a szász városokról ír), ahogyan azt Honterus tette húsz évvel korábban, hanem kívülállóként. Jó benyomást kíván az olvasóra tenni a természeti szépségek leírásával. A szász városok gazdagságának ecsetelése, a lakók bátorságának dicsérete adja a mű nagy részét, így a magyarságra kevés szó marad.

Reicherstorffer, akárcsak a többi monográfus, a székelyeket és a magyarokat külön tárgyalja, még ha meg is említi közös nyelvüket és a két nép közti hasonlóságot., A székelyeket kemény, sőt durva embereknek tartja, de kiemeli nemességüket, amit nem erkölcsi értéknek, hanem nyilvánvalóan a korabeli közjog alapján úgy értelmez, hogy a székelyek közt nincs jobbágy. A magyaroknak csak a harciasságukról szól, de nem különleges elismeréssel: „A magyarokat hadi ügyekben nem tartom jobbnak más nemzeteknél.” Nyilván már ekkor létezett a magyar katona sablonképe, amit a sok ütközetet megjárt szerző megalapozatlannak tekint.

Reicherstorffer munkája előlegezi a későbbi művek gondolkozásmódját. Ezek szerint elsődleges fontosságú a népek származása, mert ebből jellemükre lehet következtetni. Ez volt a fő oka annak, hogy a munkák szinte kivétel nélkül kitérnek e kérdésre. Külön előszeretettel teszik ezt a székelyek esetében: e nép rejtélyes története, ha kezdetleges szinten is, történetfilozófiai és néplélektani csemegét kínált. Bizonyítékok híján a szerzők szabadjára engedhették fantáziájukat, a legbonyolultabb kapcsolatokat írva le.

⁵ Vö. Klein, Karl Kurt: *Zur Basler Sachsenlandkarte des Johannes Honterus vom Jahre 1532*. München 1960.

⁶ Reicherstorffer, Georg: *Chorographia Transylvaniae*. Újraközli *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*. Vindobonae 1746.

Reicherstorffernél a székelyek szkíták és hunok fiai, de találkozunk más elméletekkel is. Johannes Tröster⁷ Csaba népéből eredezteti őket, Martin Feiner az avaroktól⁸, Paul Rudolf Gottschling⁹ kizárólag a szkítáktól, sőt még a besenyők is szóba kerülnek. A finnugor rokonságról szóló tézis csak Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae Hungaricae...* (Göttingen 1799) című munkájának hatására vált ismertté.

A legelterjedtebb a hun eredetfelfogás volt, s ez vonatkozott a magyarokra is. Attila népének kegyetlensége, harciassága összekapcsolódik így a magyar nép nemzeti jellegével. Gyakran a két nép közé még egyenlőségi jelet is tesznek. „Hunok vannak itten; büszkeségük, hogy a király kíséretét alkotják” — írja a magyar nemesekről Christian Schesäus medgyesi lelkész *Ruinae Pannonicae* (Wittenberg 1571) című eposzában.¹⁰

Minden ilyen jellegű leírás összehasonlította Erdély három nemzetét. Ebből a játékból általában a szászok kerültek ki győztesen. Reichertstorffer szerint az erdélyi szászok „felülmúlják a többi népet mind az emberi magatartás jártasságában, mind jámborságban és vallásban”. Bármilyen sok háború zajlott is Erdély földjén, a monográfusok keresztény értékcsúszásán a harci erények csak másodlagosak maradtak. Ezek nélkül ugyan nem is lehetett volna megmaradni, de az ideálok soha nem sülyedtek oda, hogy a vitézség lehessen az emberek mércéje. Ezt csak tisztelték. A szorgalom, ész, munkabírási, rendtartási, fegyelem voltak az irányadó mértékek, s ez általában — ha nem is kizárólag — a szászoknak járt ki.

A kezdet meghatározó volt: a későbbi korok művei gyakran elevenítettek fel olyan sablonokat (a barbár, művészetellenes, szabadságszerető, lobbanékony, harcias magyar), amelyek csiráiban már itt fellelhetők. A korabeli gondolkodás és a hajdani politikai viszonyok így szűrődtek be az irodalomba.

4. A XVI—XVII. század írásbeliségének van még egy fontos vonulata: ezek az Erdély területén dúló háborúk nyomtatott vagy kéziratban fennmaradt krónikái. Szerzőik — városi írnokok vagy magukba húzódó, békét kereső emberek — érdekes és érdektelen dolgokat egyaránt felvesznek munkáikba, s borzalmakkal akarnak megrökönyödést kelteni. A békés hétköznapokra nem marad hely. Ezeknek a műveknek ugyan politikai töltetük nincsen, viszont rossz válogatásban, de tárgyilagosan informálnak.

E krónikák lapjain kibontakozik egy mindenki háborúja mindenki ellen, mivel a szemben álló felek a saját településeiket sem kímélték, nem is szólva a gyakori átállásokról. A zsoldos katonaság a megélhetést kereste erkölcsi gátlások nélkül. Georg Kraus városi írnok például Segesvár 1601-es kifosztását írja le fájó szívvel, amit vallon, magyar és székely katonák, valamint hajdúk követtek el. Az erdélyi nemzetek katonai együttműködésének és széthúzásának egy másik feltűnő példáját is ugyanő szolgáltatja: *Siebenbürgische Chronik* című emlékiratában¹¹ elmeséli azt az esetet, amikor Kemény János fejedelem székely csapatokat rendelt a törökök fenyegette Nagyszeben felmentésére,

⁷ Tröster, Johannes: *Das All- und Neu-Teutsche Dacia*. Nürnberg 1666. Változatlan utányomás Ernst Wagner bevezetőjével: *Schriften und Landeskunde Siebenbürgens*. Köln—Wien 1981.

⁸ Felmer, Martin: *Schriften*. Adolf Armbruster bevezetőjével, Bukarest 1974.

⁹ Gottschling, Paul Rudolf: *Kunze Schilderung des über aus gesegneten Gross-Fürstenthums Siebenbürgen*. Bautzen—Budissin 1781.

¹⁰ Albert, Michael: *Die Ruinae Pannonicae des Christian Schesäus = Programm des evangelischen Gymnasiums*. Schässburg 1873.

¹¹ Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schassburger Stadtschreibers G. K. — Österreichische Geschichte-Quellen I. Scriptorum*. Band 3—4. Wien 1862. — Román kiadása Duzinchevici, B.—Reus-Mirza, E.: *Cronica Transilvaniei 1608—1665*. București 1965. *Cronicle Medievale ale României*. Supliment 1.

de ezek szinte több kárt okoztak fosztogatásaikkal, mint az ostromlók. Az ilyen jellegű konfliktusok miatt kezdett körvonalazódni egy végletesen negatív magyarságkép, ami már túlmutat minden sablonon: a magyar mint a szászok ősellensége. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a XVI—XVII. században ez az ősellenségkép még csak alakul, s félmondatokban, durva kiszólásokban van csak jelen. A kor sok ellenséget küldött a szász városokra, nem lehetett még minden bűnért a magyarságot okolni.

A konfliktus fő erővonalai egyre erősebben rajzolódtak ki a Habsburg-párti szászság és a magyarság közt. A szászság egyre inkább úgy érezte, hogy a csatározások mögött jól kigondolt politikai eszmék és nemzeti érdekek húzódnak meg, s hogy a pusztítások, az idegen zsoldosok csak kísérő jelenségei mindennek. A fő ok szerintük az, hogy a magyarság nem veszi észre: csak a nyugati kultúrához kötötten lehet megmaradni a Török Birodalommal szemben. Nyugati kultúrkör alatt természetesen a Habsburg-birodalmat értették, nem tekintve annak ugyancsak hódító törekvéseit. Ez az egyoldalú szemlélet oda vezetett, hogy az 1500—1600-as évek eseményeiből főleg a magyar—szász ütközés emléke maradt fenn a XVIII. századra is, amikor dokumentálhatóan kikerekedett a magyarságnak ősellenségként való felfogása.

Az egykorú krónikákban azonban nemcsak ennek az ellenséges magyarságképnek látjuk a gyökereit. Vannak szerzők, akik valamiféle kiegyezést keresnek, sürgetnek vagy sugallnak. Ezért eleveníti fel Johannes Lebel a Talmács községről írott történelmi eposzában (1559)¹² Szent István és Gizella házasságát, strófákba foglalva: „Ezzel a házassági kötelékkel szövetségre léptek a németek és magyarok, úgyhogy a köztük volt régi harag lecsitult, s így erejüket közös küzdelemre fordíthatták.”

E korban azonban semmi sem volt világos, a háborúságok összemostak jót és rosszat, nem lehetett tisztának maradni, a műveltség ápolására sem jutott idő: nem véletlen, hogy a XVI—XVII. században csak nagyon kevés mű született, s ezek egy része is elveszett. A kor zavaros viszonyait a legtalálóbban az a Martin Opitz német költő jellemzi, aki egy esztendőt Gyulaféhevárott töltött (1622). Visszatérve Németországba, versben búcsúzott Erdélytől a következő szavakkal: „Der rawen Menschen Art, die jetzt und bey dir wohnen, / Dir aller Tugend Feind, und ihr Hasse lehnen, / Die zwingt mich, dass ich dir musz geben gute Nacht.”¹³ Nyers fordításban: „A most és nálad lakozó durva emberi viselkedést, ellenségét minden erénynek és azok gyűlöletét megtorolni, ez kényszerít arra, hogy jó éjszakát kívánjak neked.”

A XVII. század gyér emlékeiből kiemelkedik Johannes Tröster *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* (Nürnberg 1666) című műve. Ez az első alapos német nyelvű Erdély-leírás. A pozitívista historiográfia felújított ugyan számtalan egykorú naplófeljegyzést, krónikát, leírást, jegyzőkönyvet, de ezek legfennebb a történelmi kutatás számára jelentenek értéket. Tröster műve azonban a földrajzi és történelmi munkák minőségi váltását jelenti. Szemlélete rendszerjellegű, azaz összefüggéseket kíván felfedezni. A megfigyelések már pontosabbak, s bár tudományos szintről még nem beszélhetünk, az igény már megjelent. Ezzel a szándékkal szorosan összefügg a magyarságkép alakulása: a leírások bővebbek lesznek, s nemcsak egy-egy megfigyelés, tézis köré épülnek a gondolatok, hanem az élet legkülönbözőbb területeit kívánják egységbe foglalni.

Tröster is a leszármazás kérdéséből indul ki. Szándéka szerint bizonyítani kívánta a német kontinuitást Erdélyben, ezért a szász lakosságot a galloktól és a cimberektől

¹² Lebel, Johannes: *De oppido Thalmus*. Német fordításban közli Capesius, Bernhard: *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen*. Bukarest 1974.

¹³ Jakab Béla: *Opitz Márton a gyulaféhevári Bethlen-iskolánál*. Pécs 1909.

eredeztetni. A germán erő bizonyítékát abban is leli, hogy az eredetileg hun származású magyarok és székelyek „németszkíta” nyelvet beszélnek. Elméletét számtalan németből átvett szóval igyekszik igazolni. Felfogása politikai indíttatású, a szász különjogok legitimitációja áll mögötte, no meg a nagyravágyás. Előkelő ösöket keres, amit a „németszkíta” nyelv kitalálásával a magyaroktól sem tagad meg. Elemzése azonban kitér politikai kérdésekre is, hiszen a műfaj fejlődése megkövetelte, hogy átfogóbb képet fessen Erdélyről. A magyarok tehát (ez alatt a nemeseket kell érteni, parasztságról mint az elemzés tárgyáról itt még nem esik szó) a hunok unokái, s ez látszik hiúságukon, dicsekvő természetükön és barbár magatartásukon is. A nemesek kegyetlenkedő magatartása mellett Tröster kiemeli még művészetellenességüket, a jó ízlés hiányát. Szerinte a magyar nemesek „nem szeretik sem az orgonát, festményeket, sem az oltárokat templomaikban, nem kívánnak semmiféle zenét megtanulni, mert ők az ilyen éneklést nőiesnek vélik... Aztán csak úgy, szimfónia nélkül dalolnak, hogy az embernek megfájdul a füle.”

Az elemzés kitér a székelyekre is, mint az unió három nemzetének egyikére. Tröster fontosnak tartja elmondani, hogy ez a nép szabadságszerető és lázadó, vagyis a már ismert sablon keretén belül marad. Úttörő jellegű azonban az a meglátása, miszerint a székelység lényegében azonos a magyarsággal. Ezt nyelvi tényekkel kívánja igazolni, s mind a kettőt német eredetűnek tartja. Az azonosságot azonban nagyon visszafogottan kezeli, mert a „székely” nyelvnek is éppen oly sok teret szentel, mint a magyarnak, bár nagy vonalakban ugyanazokat az érveket ismétli el. Klasszikus népelemzés még nincs ebben a műben. Tröster önálló gondolkodásra törekszik, megfigyelései nagy szellemi kapacitásra vallanak, de végső soron mégis átveszi a korabeli közgondolkodás jó néhány szokványos elemét, így azt, hogy egy népről általánosságban lehet beszélni.

5. A XVIII. század közepéig csak elszórtan születtek leírások, krónikák Erdélyről. Ez nemcsak a számtalan háború következménye volt. A szerzők csak elszigetelten működtek, gondolkozásmódjuk is nehezen fejlődhetett. Különböző is a kor inkább a vallás kérdéseivel foglalkozott. Az 1750-es évek után azonban hirtelen elszaporodnak a három nemzetről írt művek. Sorra jelennek meg az alapos elemzések és a felszínebb ismertetőik, ezek is átveszik az elődök szellemi termékeit, sőt tovább alakítják azokat. A gondolkozásbeli sémák új életre kelnek, és újabb elemzések keretén belül jelennek meg. Ezek a munkák három vonulatba sorolhatók be. Elsőként a történelmi jellegű műveket kell említeni; ezek a kibontakozó szász öntudat befolyásolásában játszottak szerepet. Következnek — és ez a legjelentősebb vonulat — a néplélektani munkák, a XVIII. és XIX. század jellegzetes termékei: lélektanból, etnográfából és történelmi megfigyelésekből álltak össze, s gondolataikat felszívta az irodalom. Az ilyen típusú szövegek sem azelőtt, sem azután nem tűntek fel. Végezetül, harmadik vonulatként az irodalomtudományi élet egyes jelenségeit kell elemeznünk.

A történelmi munkák sorát Georg Jeremias Haner nyitja *Das königliche Siebenbürgen* (Erlangen 1763) című munkájával. A szász írásbeliség hosszas hallgatása után ez az első jelentkezés. Haner szemléletileg ott folytatja, ahol elődei abbahagyták: ő is a hungarus-tudattól befolyásoltan írja meg a közös haza történetét, a királyok uralkodása alapján végezve el a korszakolást. A mű koncepciójának paradoxona, hogy Erdélyt jelöli meg témaként — ez áll a címben is —, de lényegében Magyarországgal foglalkozik. A királyok említése azért sem szerencsés, mert Erdély fejedelemség volt. Nyilván ezt Haner is tudta, tehát valószínűleg arról van szó, hogy Erdélyt a mindenkori Magyarország részének tétélezte. Munkáját, a hungarus-tudat ezen utolsó hajtását, a kor szász

gondolkodása már túlhaladta. Ezt bizonyítja az a Martin Felmer, aki írásaiban éppen erőteljes szász öntudatról tesz tanúságot, világosan leválasztva a haza fogalmát: számára az csak a Szászföld volt. Ennek történetét írta meg *Abhandlung von dem Ursprung der Sächsischen Nation* címen.

Georg Jeremias Haner személyisége nem illett abba a fejlődési vonalba, amelyen a szász öntudat elindult. Ezt inkább Feiner neve fémjelzi, habár ő is csak előkészítője az erős, már-már agresszivitásba hajló nacionalizmusnak. Ő még összehasonlítja Erdély három nemzetét, dicséri a magyar viseletet, amit a szászok is átvettek, az elismerés azonban mégis saját népének jár ki. „Az erdélyi szászok morális jellemét előnyösen megemeli tisztességük és tanulásvágyuk, a szorgalom, gazdaságosság, bátorság és hűség” — írja. Ha leplezetten is, de írása azt sugallja, hogy ezen jó tulajdonságokkal a magyarok nem rendelkeznek, mert barbárok. Ezt akkoriban mások is megfogalmazták. J. C. Eder nagyszombati katolikus rektor például a szászok erdélyi letelepedésével kapcsolatban így ír: „A magyarok barbárok voltak, megbízhatatlanok, rebellis természetűek, nem értettek a hadviseléshez, és ezért Géza irigységgel tekintett Magyarhon ellentéte, Németország, a nyugalom, rend, kulturáltság hazája felé. Ezért telepítette be Onnan a szászokat, akik alkalmasak voltak arra, hogy biztosítsák Magyarország fejlődését” (Arató Endre fordítása)¹⁴. A szász értelmiség azonosult ezzel a felfogással, szinte életcéljukká vált a kultúra terjesztése a vad keleten... Ez a hivatástudat adott erőt ennek a kis népnek sorsa elviseléséhez.

Ugyanez a felfogás megjelenik azonban pozitív, elismerő hangnemben is. Igaz ugyan, hogy a magyarság barbár volt, de civilizálódott, megkeresztelkedett, ahogyan Lucas Joseph Marienburg írja *Kleine siebenbürgische Geschichte* (Pest 1806) című szórakoztató és oktató munkájában: „több kultúrát szedett magára”, és megtesz mindent, hogy a hajdani ázsiai mentalitását levetkezze. Nyilvánvalóan a magyarságképnek voltak szabványelemei, ezek azonban a szerzők egyéniségétől függően más-más interpretációban jelentek meg. A szellemi élet felvirágzásával létrejött a viszonyítási alap ahhoz, hogy az utókor a szerzők egyéniségét is felfedezhesse a sablonok mögött.

A magyarságkép a legbővebben és a legrészletesebben a kor néplélektani munkáiban jelent meg. A bőség, valamint a részletesség a megfigyelések mennyiségére vonatkozik, nemkülönben az elemzett jelenségek sokféleségére, módszerességről azonban ebben a korban még nem beszélhetünk.

Az első igazán bő monográfiát Erdélyről Paul Rudolf Gottschling készítette. Műve, a *Kurtze Schilderung des über aus gesegeten Gross-Fürstenthums Siebenbürgen* legelőször is a nyelv, a nyelvi műveltség és a nyelvi megosztás kérdéseire tér ki, a következőképpen: „A magyaroknak egészen különös, sajátos, ünnepi hangzású nyelvük van, kiejtésben nagyon hasonlít a törökhöz. A magyar nyelvet Erdélyben beszélik a legszebben, mert Magyarországon túlságosan is sok szláv elemet kevernek beléje [...] Olyan személynek, aki bírja a nyelvet, valóságos élvezet tudományos magyar értekezést hallgatni, sőt az egyszerű emberek közt is találunk valóban cicerói szónokokat. Ha megtanultak valamit az iskolában, úgy sok latin cirádát kevernek beszédjükbe, így adnak rendkívüli hangsúlyt előadásuknak. A székelyek ugyan szintén magyarul beszélnek, de nyers, szkíta hangsúllyal, mint ahogyan ez a nemzet testalkatban, szokásai, öltözeté és beszédmodora szerint is nagyon eltér a magyaroktól. Nem tudnék itt jobb összehasonlítást tenni, mint ha

¹⁴Eder, J. C.: *De initiis juribusque primaevis Saxonum Transsylvanorum Commentatio*. Idézi Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp. 1975.

egy goromba bajort állítanék egy gáláns szász mellé. Ugyanígy kell elképzelni a markos székelyt a képzettebb magyarral szemben.”

Gottschling gondolatmenete társító: kiindul egy megfigyelésből, majd ehhez hozzákapcsol másokat is, végül nagy horderejű következtetéseket von le. Ezt a szerkesztési eljárást számtalanszor újrakezdi, csapongva érinti témáit: a származás és a magatartás összefüggéseit, a pangó gazdaság kérdését, a gazdálkodói mentalitás hiányát érinti, panaszkodik a pénzsűkére, a gazdaság felbillent egyensúlyára, mert ez a magyarok mellett a szászokat is érintette. Dicséri viszont a nők szépségét és ruházatát. A szerző gondolatvezetése nélkülözi a logikai vázát, s a miérteket sem keresi. Pusztán megfigyel, s észleléseit közli az olvasóval. Emiatt az így összeállt magyarságkép nem több jelzőknél, amelyeket hosszan lehetne sorolni: megszelídült nép, okos; gazdálkodásra tunya; vadászszerető, mulatozó; büszke, másokat lenéz. Gottschling néhol azonban továbblép a gyakorlatilag megfoghatatlan általánosításoknál, s különböző rétegekről is beszél. Felfedezi például a magyar értelmiséget, s egyenesen azt állítja, hogy sok zseni van köztük.

Ezen az úton halad tovább Michael Lebrecht *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen* című írása¹⁵. Ő a magyar parasztságról is szól, elsősorban viseletüket írja le, s a csárdásban a nép elevenségét véli felfedezni: „Ebben a táncban jut kifejezésre legjobban e nép életkedve.”

A magyar nemzeti karakter érvényes az elmaradtabbnak minősített székelyekre is; változatlanul a származásból vezetik le. Szinte mindegy, hogy hun, avar, szkíta vagy besenyő eredetről van-e szó, a lényeg — a barbár volt — szempontjából ezek szinonimák lesznek. Mivel nyilvánvalóan a krónikások az említett népeket nem látták, csak történelmi munkákban meg régi kódexekben olvashattak róluk, a magyar nép negatív tulajdonságait vetítették vissza a feltételezett eredet történelmi hajnalára. Erre a szemléletmódra leglátványosabban a ruházat leírásából derül fény. Egy névtelen szász szerző *Uebersicht der politischen Geschichte von Siebenbürgen* (Leipzig—Gera 1796) című munkájában például olyan, a pusztai csikósoktól ismert ruhába öltözteti a hunokat, amelyeket a szláv népektől vett át a magyarság, legalábbis a ruhadarabok neve ezt mutatja (a szerb-horvát eredetű gatyáról és csizmáról van szó). A szerző szerint a hunoknak egy része Háromszékre vonult, és ott — szabadságukért folyton küzdve — megőrizték ősi tulajdonságaikat és szokásaikat.

Az Erdély-leírások hosszú sorát Martin Schnell zárja le *Die Nationen Siebenbürgens* (Kronstadt 1842) című, kissé későn született művével. Ekkorra ugyanis a tudomány fejlődése már meghaladta a népjellemzés elméleti alapjait, a kutatás — még ha csírájában is — történelemre, pszichológiára, etnológiára ágazott szét. Ezért, meg a mű szokatlanul, sőt egyenesen túlzóan pozitív magyarságképe miatt politikai okok sejtethők létrejötte mögött, aligha a szász szellemi élet valódi beállítottsága. Az elismerő magyarságkép így hangzik: „Csak a magyarok őrzik meg nyelvüket, nemzetiségüket, s örökre meg is fogják tartani. Eredeti, vad szittya természetüket levette testben és lélekben előkelőkké váltak, a legfinomabb szokásokra tettek szert, s a legalsóbb szintről az európai műveltség legmagasabb fokára emelkedtek, úgyhogy Európa legképzettebb nemzeteivel kerültek egy sorba.”

Schnell e sorok után a jobbágyfelszabadítást hirdeti, s a dorbézoló nemesi magatartás megváltoztatását tanácsolja Szász—magyar konfliktusról nyíltan nem ír, csak a műve

¹⁵ Lebrecht, Michael: *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien 1792. Közli Göllner, Carl—Stănescu, Heinz: *Aufklärung. Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und banater Schwaben*. Bukarest 1974.

második, a szászok jellemzésének szentelt kötetében említi a magyar dölyföt, ami ki szeretné kergetni őket az országból.

6. A népjellemzések sablonjai felszívódtak ugyan a szépirodalomba és a közgondolkozásba, a XVIII. század harmadik fontos vonulata, az európai veretű irodalomtudomány azonban mindettől aránylag mentes maradt. A felvilágosodás szintjén jó néhány szász írástudó Erdély szellemi életének felelevenítésére érzett magában hivatást, s nemzetiségi különbségekre való tekintet nélkül, politikai előítéletektől mentesen foglalkozott Erdély művelődési kérdéseivel.

Ennek a magatartásnak voltak magyar társadalmi oldalon is kedvező előfeltételei. A XVIII. század haladó erdélyi magyar nemessége a műveltséget nem tekintette nyelvhez kötöttnek, hiszen a latinnal és a némettel is élt. Ez az átfogó mentalitás Georg Jeremia Haner főművében is tükröződik. A *Scriptores rerum Hungaricarum et Transylvanicarum*, illetve annak kiegészítő folytatása olyan lexikon¹⁶, amelybe a magyar kultúrához bármilyen módon — születéssel, témával, tartózkodással — kötődő írók bekerültek, még az a Martin Opitz is, aki nem sokra becsülte Erdélyben töltött esztendejét. Haner nem szűkölt be semmilyen formában, hanem európai horizontok felé tágította művét azzal, hogy a Kárpát-medence közös szellemi folyamatait kívánta megragadni. Szellemisségét folytatta Johann Seivert, a *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihrer Schriften* (Pressburg 1785) című lexikon szerzője. Lelkesedett Bod Péter *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766) című úttörő munkájáért is, valami hasonlót szeretett volna szerkeszteni, de erejéből csak a szász írók összegyűjtésére tellett. Halála meggátolta egy ténylegesen összefoglaló erdélyi tudományos mű létrehozásában, s úgy tűnik, hogy vele kihalt az az eszme is, miszerint különböző népeket a kultúra és a közös haza összeköt. Még csak egy ilyen kísérletről tudunk, s ezzel ez a kifejezetten értelmiségi, az európai szabadságesszme erkölcsi talaján álló magyarságkép hosszú időre kiveszett a szász irodalomból. Friedrich Schuler-Libloy *Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens* (Hermannstadt 1857) című tanulmánykötetéről van szó, a második fejezet célja „ein Beitrag Deutscher und Magyarischer Literaturgeschichte [zu sein]”. Itt a magyarság már önmaga használta nevén szerepel a német szövegben.

A növekvő nemzetiségi összeütközések erősebbek voltak a tudomány humanus erejénél, s a közös haza gondolatát a XX. századig száműzték az irodalomból.

7. A XIX. században kiéleződött „Spachkampf”, a nyelvharc vitái közben a szászoknak a magyarokról alkotott képe újra eltorzult. Szinte kivétel az 1848-as pesti forradalom eszméihez csatlakozó s „Kelet-Európa emancipációja” jegyében az erdélyi népek összefogását hirdető Josef Marlin fellépése. A szász szépirodalomban a század folyamán bekövetkező „Blütezeit”, vagyis felvirágzás időszakának magyarjairól újra ellenséges kép jelenik meg, nem minden tanulság nélkül akár a szászok, akár a magyarok okulására. Ez a kép csak a XX. században, a közös romániai kisebbséggé válás időszakában enged a fokozódó egymásraultalság megkívánta kiegyenlítődségnek, a szépirodalomban egyaránt rátalálva az együttélő erdélyi népek megbékélésének humanista álmára a transzilvanizmus eszmei megfogalmazásában.

¹⁶ Haner, Georgius Jeremia: *Scriptores rerum Hungaricarum et Transylvanicarum*. Viennae 1777. Pótkötet: *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transylvanicarum saeculi XVII. scriptisque eorundem*. Hermannstadt 1798.